

ગામગામ
 જઈને
 શું કરીશું ?
 કે.કા. કાલેલકર

૫૦૬૫૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૬૫૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગામડાનાં જળને શું કરી શકે

વિષય ૨૧૪૭૭:૩૩૩૨

ગામડાંઓમાં જઈને શું કરીશું ?

['નવજીવન'માં પ્રગટ થયેલી લેખમાળા]

લેખક
અધ્યાપક કાલેલકર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

૦-૨-૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક:

રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી

નવજીવન મુદ્રણાલય

અમદાવાદ

*

સંવત ૧૯૪૭

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાદિ-સંગ્રહ
૧૦૬૫૭

જેમને

ખાતરી થઈ છે કે

ગામડાંના ગરીબોને સાથે લઈને જ
દેશ આગળ ડગલું ભરી શકે તેમ છે,

જેમણે

ચિરજીવનને માટે સુખનો ત્યાગ કરી
ગરીબોની સેવાનો 'વીરધર્મ' સ્વીકાર્યો છે,

એવા

આમોન્મુખી વીર સેવકોને

અર્પણ

ગામડાંમાં જઈને
શું કરીશું ?

૧

સૌ—અમે અસહકાર તો કર્યો, હવે અમને ગામડાંઓમાં ક્યારે કામ કરવા મોકલશે ?

જૌ—તમે ગામડાંઓમાં જવા સારું જોડલા ઉત્સુક થયા છે. તેથી વધારે ઉત્સુક તમારા આગેવાનો તમને મોકલવા થયા છે. પણ ગામડાંઓમાં મોકલીને તમારી પાસેથી જે કામ શેવું છે તેનું મહત્ત્વ અને તેની ગંભીરતા તેઓ સમજે છે, તેથી જ તમને તે કામની ખાસ તાલીમ આપવાનો તેઓ આગ્રહ રાખે છે.

સૌ—ગામડાંઓમાં જઈને અમારે શું શું કરવું પડશે ?

૪૦—શું કરવું પડશે તે ધડીવાર પછી કહીશ, પણ શું ન કરવું જોઈએ તે પ્રથમ જાણી લ્યો.

૪૦— વાર ત્યારે, બલે તે કહો. શું ન કરવું જોઈએ? અમે પોતે જ કહી દઈએ છીએ કે ગામડાંમાં જઈને અમે લેકચરબાજી કરીશું એ ધાસ્તી તમારે રાખવાનું કારણ નથી. વ્યાખ્યાનો સાંભળી સાંભળીને અમે એટલા કાયર થયા છીએ કે અમારી ઉત્તેજનાશક્તિ પણ લગભગ ખૂટી થવા આવી છે. અમે એ પણ જ્ઞેયું છે કે નેતાઓ ભાષણો આપે એટલે પછી જ આવે છે તે ભાષણો જ આપવા માંડે છે; નેતાઓ લખવા માંડે એટલે લોકો પણ છાપાંઓમાં લેખોના ઢગલા મોકલી દે છે એમ સાંભળ્યું છે. નેતાઓ કહે કે ‘હવે વ્યાખ્યાનો આપવાનો સમય નથી રહ્યો,’ ત્યારે લેકચરબાજો પણ કહે છે, ‘હવે વાતો કરવાનો વખત નથી રહ્યો; ફક્ત કામ કરવાનો વખત આવી શક્યો છે.’ પણ પ્રત્યક્ષ કામ તો ઝોલાં જ ખામ્યાં કરે છે.

જૌ૦—તમારું નિરીક્ષણ સાચું છે. આમ થયું છે ખરું. તમે ગામડાંમાં જઈને બે ચાર વ્યાખ્યાનો આપીને બે દિવસમાં પ્રસિદ્ધ નેતા થવા નથી માગતા એ જોઈ સાચા આગેવાનોની અરધી ચિંતા ઓછી થશે.

સૌ૦—ત્યારે શું તમે એમ માનેશું કે અમારું બહુતર છોડીને અમે જાહેરના પૈસા ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવા ફરવાના હતા ? અસહકારની પવિત્રતા અમારામાં પણ કંઈક આવી છે; અમે પણ હવે આત્મશુદ્ધિ તરફ વળ્યા છીએ. તમે કહો તો અમે ફક્ત કંઈ જ ઉધરાવવાનું કામ કરીશું.

જૌ૦—તે કામ બહુ નાજુક છે, એ તમારે બહુવું જોઈએ. ઝોળખાણ વગર કોંકો પૈસા કાઢી આપતાં અચકાય, જૂના રૂડામાં કંઈ ને કંઈ પૈસાની દ્રાક્ષમેલ થયાના દાખલાઓ ટાંકે, અને એવી એવી કંઈ કંઈ ભાંજગડો હબી થાય. એ સ્થિતિ ઝાઝી સ્પૃહણીય નથી હોતી.

સૌ૦—ત્યારે અમારે કરવું શું ? •

૪૦—નેતાઓએ જે ફંડ ઉઘાડ્યાં હોય અને જેનું કામ તમને સોંપ્યું હોય તેટલું જ તમારે કરવું રહ્યું. ખીજો કોઈ માણસ કોઈ સુંદર વિચાર તમારી આગળ મુકે અને તેને માટે ફંડ આપવા તૈયાર થાય અગર ફંડ ઉઘરાવવાની બક્ષામણુ કરે તો તમારે તે કલ્પના નેતાઓ આગળ રજૂ કરવી અથવા તો તેવા માણસને નેતાઓ પાસે જવા કહેવું થટે. હાલ તુરત તો મહાસભાની સમિતિઓમાં લોકોને નોંધવા અને તેમની પાસેથી ચાર ચાર આના ઉઘરાવવા તથા તેમને રીતસર પાવતી આપવી. આ કામ એક સામાન્ય મહેનો પણ કરી શકે, છતાં તે કામ તમને સોંપવામાં નેતાઓનો ખાસ ઉદ્દેશ છે. જે જે માણસનું નામ તમે નોંધો તેને તમારે મહાસભાનો ઉદ્દેશ અને તેનું અંધારણુ સમજાવવાં પડવાનાં. તમે જ તે કામ ઠીક બજાવી શકો. તેમાં લોકો પર અસર કરવા માટે તમે જે વિષે પૂરતું કે બિંદુકુલ જાણતા ન હો તે વિષે ગમ તે

ઠોકી દેવું નહિ. લોકોની ચિત્તવૃત્તિ ઉત્તોજનત
 કરવાનું તમારું કામ નથી. તમારે તો
 તમારી ચોક્કસાઈ અને વિચારની
 પ્રમાણિતતા લોકો પર હસાવવાની છે.

સ૦—લોકોને દેશસ્થિતિની માહિતી
 આપતાં મગજ ઠંડું રાખવું એ કામ જરા
 અઘરું છે ખરું, પણ મને લાગે છે કે તમે
 આટલું દક્ષ પછી એટલા સંયમ રાખી
 શકીશું. આથી વધારે તો કાંઈ નથીને ?

જ૦—હા. આપણી પ્રવૃત્તિ આત્મ-
 શુદ્ધિની છે, પ્રાયશ્ચિત્તની છે, અને તેથી
 સરકારના દોષો અને સરકારનાં પપો જ
 લોકોને બતાવ્યે બસ નહિ થાય. દેશની
 દુર્દશામાં આપણો પોતાનો પણ ફેટલો
 ફાળો છે એ સુદ્ધાં લોકોને ગમે ન ગમે
 છતાં બતાવી આપવો જોઈએ. આ કામ
 બહુ જ વિવેકપૂર્વક અને નરમાશયી કરવું
 જોઈએ, નહિ તો સ્વરાજનું કામ એક કોરે
 રહેશે અને સમાજમાં વિખવાદ મચશે.
 નિર્વૈર થયા વગર, રાગદ્વેષને કાબુમાં રાખ્યા

વગર એ કામ હાથમાં લેવું જોખમભરેલું છે. સરકારના દોષો પણ આપણે નિર્વેર મધ્યું ત્યારે જ ખરેખરી યોગ્ય અને સચોટ ભાષામાં બતાવી શકીશું. આપણી ભાષામાં ગુસ્સો બલે હોય, પણ ગુસ્સો ન હોવો જોઈએ.

શ્રુ—આ ભાષા અને ભાષણો વિષે થયું. પણ કામ કરવામાં શું ન કરવું જોઈએ ?

જૉ—તમે જીવાન છો, છતાં બણેલા તો છો જ. એટલે ઘણી વસ્તુઓ જે ન કરવી ઘટે તે વિષે તમે જાણો જ છો. પણ એક વસ્તુ ખાસ કહેવા જેવી છે. દેશમાં અન્યાય અને જીલમ એટલો બધો છે અને એટલા બધા પ્રકારનો છે કે તમે ન્યાં જશો. ત્યાં લોકો તમારી પાસે પોતાની સ્થાનિક કે વ્યક્તિગત શરિયાદો આણી અને તમારી સલાહ કે મદદ માગશે. એને વખતે તમારો પુણ્યપ્રકોપ જાગૃત થશે અને તમે જાતે જ ન્યાય આપવા બેસી જશો, અથવા અહિંસાનું સ્વરૂપ તેમજ જાહેર જીવનનું તત્ત્વો અને મર્યાદાઓ જૂલી જઈ

ખોટી સલાહ આપશે એવી બીક અવારનવાર નથી. તમારી શક્તિ, તમારી શુદ્ધિ અને તમારા અધિકારનો તમારો આંક બરાબર ન હોય એ બનવાભેગ છે. ફેટલીકવાર દયાભાવથી તમે મદદ કરવા જાઓ અને સ્થાનિક કલ્યાણ તથા પ્રપંચમાં ગોટવાઈ જાઓ. અગર તો ન્યાતબલતા ઝગડાઓમાં રસાઓ એમ પણ બને. તેમાં જ મુંઝાઈ અગર તેથી ચીડાઈ જઈને તમારી સ્વરાજ્ય ઉપરની નિષ્ઠા ઓછી થાય તો તમારું ફેટલું તુકસાન થાય એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

સૌ—ત્યારે આવા પ્રસંગોમાં અમારે શું કરવું? એવા પ્રસંગો તો ગામડાંમાં આવવાના જ.

જૌ—તમારે આવી જાંજગડો ત્યાં ત્યાંના સ્થાનિક આગેવાનો પાસે મોકલી દેવી. અને તેઓ તમે ઇચ્છો તેટલું ઉતાવળાઈ પગલું ન બરે તો તમારે અધીરા ન થવું; અથવા તરત જ અમલદારના સિંહાર બનીને આગેવાનો કશું નથી કરતા, તેઓ

નાલાયક છે, અથવા આપમતલગી, પક્ષપાતી કે લાયકી વગરના છે એવા નિર્ણય ઉપર ન આવવું. આગેવાનો ગમે તેવા હોય, પણ તમે તે ઘડીએ આગેવાન નથી એટલું ધ્યાનમાં રાખો એટલે બસ. તમને ઘટવું તમે કરી છૂટ્યા એટલો સન્તોષ તમારા મનને માટે પૂરતો થવો જોઈએ. આ મવાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું એ એક જાતની સૂઝ અરાજકતા (અધાનુધી) છે.

૨૦—હવે હું સમજી શક્યો છું. આ બધું અત્યાર લગી અમારા ધ્યાનમાં જોડું નહોતું. હવે એટલું તો અમે સમજી ગયા છીએ કે ગમે તે સ્થિતિમાં પણ સિપાઈની પેઠે જતાવેલું તેટલું જ કામ પોતાની મુક્તિ-શક્તિ વાપરીને કરવાનું; પણ ખીજે પોતાની મુક્તિ ચલાવવાની નહિ. હવે ગામડાંઓમાં જઈને અમારે કરવું શું શું જોઈએ તે કહેશો ?

૨૧—હા. પણ આજ તો હવે સુતર કાંતવાનો વખત થયો. હવે તો આવતી કાલે આ જ વખતે આ જ સવાર આપણે અગાગી ગચ્છીશું.

સ૦—ગામડાંમાં જઈને શું કરવું જોઈએ તે આજે કહેશોને ?

જ૦—ગામડાંઓની સ્થિતિ જાણ્યા વગર તે નક્કી થાય ખરૂં ? અને નક્કી કરીએ તોપણ તે અમલમાં મુકી શકીએ ખરૂં ? ગામડાંઓની સ્થિતિ તમે ધારો છો એવી કાવ્યમય નથી હોતી. લગભગ સો વરસ થયાં સારા સારા લોકો ગામડાંમાંથી શહેરોમાં જઈને વસી રહ્યા છે અને ગામડાંઓનું અનાજ અને બીજી પેદાશ શહેરોમાં જઈને વેચાય છે. તેના પૈસા પણ બાજ્યે જ પૂરેપૂરા ગામડાંઓમાં જાય છે. આને લીધે ગામડાંઓમાં શુદ્ધિ અને સંપાત્તનો ત્રાવ અત્યાર લૂગી

ચાલ્યો છે તેથી ગામડાં ભાંગતાં નય છે, અને લોકોના સ્વભાવ ઉપર પણ તેની ખૂબી અસર થઈ છે.

સૌ—એટલે શું? હું સમજ્યો નહિ. તમે શાની વાત કરો છો?

જૌ—એમ છે કે જૂના વખતમાં લગભગ બધા જમીનદારો ગામડાંમાં જ રહેતા. હાલમાં ગામડાંઓની જમીનોના માલિકો મોટે ભાગે શહેરોમાં રહે છે. તેમના દીકરા-ઓ શહેરોમાં જ ભણે છે. તેમને જોખતી વસ્તુઓ શહેરમાં જ ખરીદે છે. તે ચીજો મોટે ભાગે પરદેશી હોય છે. ગામડાંઓનો પૈસો જે ગામડાંઓમાં જ ખરચાયો જોઈએ અને અગાઉ ખરચાતો તે હવે શહેરોમાં ખરચાય છે; અને તે પણ શહેરોની દરમિયાનગીરીથી ખરી રીતે તો પરદેશ જ ધસડાય છે. એજ જો ગામડાંઓમાં ખરચાય તો ત્યાં ટેટલાયે હુત્તરકુળોએ ચાલે. આમ થવાથી ગામડાંમાંથી હુસિયાર હુસિયાર લોકો ગામડાં છોડીને શહેરો તરફ વળ્યાય છે. આરંભમાં તો

પોતાના ગામના જમીનદારોનાં ઘરોમાં
નોકર તરીકે અને પછી મીલોમાં.

સૃ—હા; મીલોની ગામડાંઓ પર શી
અસર થાય છે તે કહેા.

જ૦—તે પણ કહીશ, પણ પહેલાં આ
વાત મને પૂરી કરી લેવા દો.

ગામડાંમાંથી જમીનદારો, હુશિયાર ભોકો
અને ગામડાંનું ધન દર વરસે આમ શહેરો
તરફ ધસડાઇ જતું હોવાથી ગામડાંઓને
આજે પાંડુરોગ કે ક્ષયરોગ લાગ્યો છે,
અને તેથી માંદો માણસ જેમ ચીડીઓ
અને નાના મનનો બની જાય છે તેમ
ગામડાંના ભોકો પણ અનુદાર અને હલકાં
મનના બનતા જાય છે.

बुभुक्षितः किं न करोति पार्थ .

ક્ષીણા જરા નિષ્કલ્પા ભવન્તિ ।

સૃ—તમે તો દારિદ્ર્યનાં વખાણુ કરો
છો. ગરીબાઇમાં તો તમને સ્વર્ગ દેખાય છે.
તે આ જ સ્વર્ગ કે ?

૪૮—ભણીએમને સ્વેચ્છાથી સ્વીકારેલી ગરીબાઈ સ્વર્ગસમી છે, મોક્ષની સીડી છે, એ વાત તદ્દન સાચી છે. પણ આ તો આવી પડેલી અને અમર્યાદ દગ્ગિરતા છે. એ તો નરક સમાન છે. દુકાળમાં ભૂખ્યા રહેવાથી એકાદશી કર્યાનું કે અપવાસ રાખ્યાનું પુણ્ય થોડું જ મળી શકે તેમ હતું ?

હવે તમારો મીલોનો પ્રશ્ન. એ બહુ મોટો છે અને કોઈ દિવસ તે વિસ્તારથી ચર્ચાશ. આજે એટલું જ કહી દઉં છું કે ગામડાંના લોકો મીલમજૂરો થવાથી શહેરનું થોડુંક ધન તેઓ ગામડાંઓમાં લઈ જઈ શકે છે ખરા, પણ મીલમજૂરો મોટે ભાગે ગામડાંઓમાં પાછા જતા જ નથી. મીલ-માલિકો હમેશાં ઇચ્છે છે કે તેમના મજૂરો 'મુલક' ન જતાં હમેશાં મીલોની નજીકમાં જ રહે. મુંબઈના ઘાટી મજૂરો વરસમાં એક વાર ફેંકથું જાય છે એની પણ ત્યાંના મીલમાલિકો ફરિયાદ કરે છે. પણ મજૂરો ગામડાંઓમાં જોઈલું ધન લઈ જાય છે તેના

કરતાં શહેરની કુટેવો વધારે લાઇ જાય છે. દી. બ. અંબાલાલે 'શાન્તિદાસ' કરીને એક ટુંકી પાર્તા લખી છે તે તમે વાંચી છે ? ન વાંચી હોય તો વાંચી જવાની હું તમને ભલામણ કરું છું.

સ૦—આ બધું તો સમજાયું. પણ ગામડાંના લોકોના સ્વભાવમાં જે આ ફેરફાર થયો છે તેને લીધે અમે જે સ્વરાજ્યનું કામ ગામડાંઓમાં કરવા માગીએ છીએ તેના ઉપર કેવા પ્રકારની અસર થવા સંભવ છે તે કહો.

જ૯—નિર્ધનતાને લીધે અને કાયદા વગેરેનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે ગામડાંના માણસ હમેશાં બચબીત દશામાં રહે છે, અને તેથી ખીકને લીધે જે માણસના હાથમાં કંઈ પણ સત્તા હોય એવા માણસને વશ રહે છે. પોતાનો ક્ષિતિકર્તા કોણ છે એ જ જોવા કરતાં પોતાનું નુકસાન કરી શકે એવો કોણ છે એ જોઈને તેને જ તે ચારણ જાય છે. સરકારનું વલણ ગામડાંઓના

ખેડૂતવર્ગને ત્યાંના શાહુકાર કે વાણીઆના હાથમાંથી બચાવી પોતાના જ પંજમાં લેવા તરફ છે, અને તેથી સરકારે એક પછી એક એવા કાયદાઓ ઘડ્યા છે કે તેથી ગામડાના વાણીઆને લોકો જોડે સીધો વહેવાર કે લેવડદેવડ ચલાવવી જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. છતાં આમ કંઈ વાણીઓ ગામડાંઓમાંથી ખસે તેમ નથી; કેમકે તેના વગર ગામડાંનું ચાલે જ નહિ. સરકારી અધિકારીઓ બતાવે છે તેવો તે કાંઈ સેતાન કે 'શાયલોક' નથી હોતો; અને તેવો તે બની ગયો હોય તોપણ તે હાલના જમાનાને જ પ્રતાપે. આજે વાણીઓ સરકારી અધિકારીને ખુશ રાખે છે અને લોકો પાસેથી જનતજનતના દસ્તાવેજ કરાવી લઈ પોતાનો ધંધો પાકે પાયે કરે છે. આથી ગામડાંઓમાં તમે જશો તેની સાથે જ ત્યાંના લોકો તમારું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી તમારામાં બહાઈ કે દેશદાઝ કેટલી છે એ તરફ ધ્યાન નાહ આપે, પણ તમારી પાસે સત્તા અથવા લાગવગ કેટલી છે એ

જા જાણવાને ઇન્ટેજર રહેશે. સરકારી અધિકારીઓ સાથે અગર કોર્ટોમાં પોતાની લાગવગ ચલાવવાનો જ જોમનો ધંધો છે તેવા લોકોની આંખમાં તો તમે તેમના રસ્તામાં હમી થયેલી એક નવી બલા થઇ પડશે. તેમના પ્રપંચમાં, કુસ્તીમાં ઉતરવા જોવો પણ મોહ જો તમને થયો તો ચાહે તેટલી સદ્વિચ્છા અને સેવાભાવ તમારામાં હશે તોપણ તમારા હાથથી ગામડાંનું કશું કશું થઇ શકવાનું નથી. આવા પ્રપંચી, વિશ્વસતોષી લોકો તમારી સામે જ ધાંધલ મચાવશે અને તમે હમેશાં તમારો પોતાનો બચાવ કરતાં કરતાં જ ત્રાસી જશો. માટે તમારે કોઇ પણ જાતની સત્તા સાથે સહકાર ન કરવાનું ધોરણ મક્કમપણે પકડી રાખવું.

સ૦—ત્યારે અમારે તેમની સેવા અને મદદ કેવી રીતે કરવી?

જ૦—તમારાથી જાતે જેટલી મદદ થઇ શકે તેટલાથી જ તમારે સન્તોષ

માનવો જોઈએ. સરકારી અધિકારી પાસે ન્યાયની ખાતર પણ તમારે લાગવગ ન ચલાવવી, અને હાલની સ્થિતિમાં સરકારી અધિકારીના સામાન્ય અન્યાયો સામે તરત જ લોકોને ઉશ્કેરવા પણ નહિ.

સ૦—ત્યારે અમે તેમને માત્ર દેશની સ્થિતિ જ સમજાવી દેવાનું રાખીએ તો ?

જ૦—તે સહેલાઈથી તેમને ગળે ઉતરે એમ નથી લાગતું. જેમ મીલમજૂરોના ઉપયોગ કરવાની દાનતે હાલ અનેક પક્ષના લોકો તેમની વચ્ચે રહીને દામ કરવા ઇન્ટેન્ડર જોવામાં આવે છે તે જ રીતે ગામડાંઓમાં પણ થવાનું. દરેક પક્ષ ખીજ પક્ષોની નિન્દા કરીને ગામડાંના ગરીબ વર્ગોને પોતાના જ તરફ ખેંચવા માગશે. આમ ગરીબ વર્ગોનો અુદ્ધિભેદ થાય છે અને શહેરના ઝગડાઓ નાહક ગામડાંઓમાં પહોંચી રાષ્ટ્રીય શક્તિ વૃથા વેડાણવાનો ભય રહે છે.

સ૦—ત્યારે આની સામે શું કરવું જોઈએ ?

૪૦—તમારે મહાસભાની રચના, મહાસભાનું બંધારણ, મહાસભા શું કરી શકે છે, શું કરવા માગે છે—એ બધું લોકોને સમજાવવું અને સાથે સાથે તેમની કેળવણી અને ગામના આરોગ્ય તરફ ધ્યાન પરાવરવું. તમે તેમની સામાજિક સેવા કરો એટલે તેઓ તમને રાજદારી મદદ કરશે. પ્રજાની સામાજિક સેવા કરીને તેનો સન્તોષ અને વિશ્વાસ મેળવો, તેમના કોળીઆમાં ખરકત પૂરો, તેમના ઘરના કે પડોશી સાથેના વિખવાદ ઓછાં કરવાનો પ્રયત્ન કરો, તેમનાં માંદાંઓની માવજત કરો અને આટલું બધું કરતાં છતાં પદ્મપત્રની પેઠે અલિપ્ત રહો. રોજ રાત્રે તેમને કથાકીર્તનમાંથી થોડું થોડું સંભળાવતા રહો. રાત્રે ન્યારે ગામના મોટેરાઓ ભેળા થાય ત્યારે બીજા શું શું ચાલે છે, બીજા પ્રાન્તોમાં કે દેશોમાં ખેડૂતો કેવી રીતે આળાદ થાય છે એની વાતો તેમને કહી બતાવો. ધર્મની ચર્ચા કરો તેમાં પણ આત્માઅનાત્માના અરણ્યમાં પેસવાથી નહિ ચાલે. માણસનું

કર્તવ્ય કઈ રીતે ધર્માનુરૂપ હોય શકે તે સમજાવવું જોઈએ. ખેડૂતોને તેમનો માલ કોને વેચવાથી, કેવી રીતે વેચવાથી અને કયારે વેચવાથી તેમને વધારેમાં વધારે લાભ થાય અને દેશનું નુકસાન ન થાય એ સમજાવી દેવું જોઈએ. આમાં મેં જરા વાર પહેલાં વર્ણવેલી મુશ્કેલીઓ નહિ આવે એમ નથી, પણ તે એકાએક નહિ આવે.

સૌ—આ કામ તો એક ઠેકાણે સ્થિર રહીને જ થઈ શકે તેવું લાગે છે. અમે તો ગામડે ગામડે ફરવાના. એ સ્થિતિમાં આ બધું કેમ બને ?

જૌ—ગામડે ગામડે ફરવાનું હું પસંદ નથી કરતો. ગુજરાતમાં આટલાં ગામડાંઓ છે અને કામ કરનારા આટલા છે એવી ગણતરી કરીને ‘માણસ દીડ આટલાં ગામડાં’ એવો હિસાબ કામનો નથી. કામ કરનારા ઓછા હોય તો મર્યાદિત પ્રદેશમાં જ કામ ઉપાડવું. ચાર એકર જમીન છે અને વાવવાને માટે ત્રણ શેર બી છે માટે દરેક બીજ આટઆટલે છેડે

વાવીએ એવો હિસાબ ગામડીઓ પણ નથી કરતો. કામ સંગીન પાયા ઉપર શરૂ કરીશું તો થોડા જ દિવસમાં આખા પ્રાન્તને પહોંચી વળે એટલી સેવકોની સખ્યા ઉભી થશે. ત્યાં સુધી પોતે ઉઠાવેલા મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જ કામ બજાવી સન્તોષ માનવો જોઈએ.

મતલબ કે તમારે કોઈ એક ગામડામાં જઈને રહેવું, અને આસપાસ જે ત્રણ માઇલમાં જેટલી વસ્તી આવી જાય તેટલાની જ સેવા કરીને સન્તોષ માનવો. આમ તમારી તપશ્ચર્યા જ્યારે વધશે ત્યારે મોટું ક્ષેત્ર એની મેળે તમારા હાથમાં આવશે અને મોટા પાયા ઉપર સંગીન કામ કરવાની શક્તિ તમારામાં આવશે.

સ૦—તમે ગામડાંમાં કામ કરવાની મુશ્કેલીઓ જેમ જેમ બતાવતા જાઓ છો તેમ તેમ તે કામ વિશે વધારે ને વધારે રસ જ ઉપજે છે. સાચે જ, રાષ્ટ્રીય જીવણી આ ગામડાંઓમાં કામ કરવાથી જ મળશે ખરું કે નહિ ?

જ૦—શહેરોમાં લોકો જેટલા એકબીજાની વિખુટા પડેલા હોય છે તેટલા ગામડાંઓમાં નથી હોતા. શહેરો કરતાં ગામડાંઓનું જીવન વધારે સંયુક્ત અને વધારે સામાજિક હોય છે, અને તેથી જ ત્યાં સામાજિક પ્રશ્નોનું અધ્યયન સારું થઈ શકે છે.

૨૦—પણ શહેરો કરતાં ગામડાંઓમાં
કુસંપ તો વધારે હોય છે, વડવાડો ખૂબ
ચાલે છે; ત્યાંનું જીવન વધારે સંયુક્ત—
વધારે સામાજિક કેમ કહેવાય ?

૪૦—પ્રમાણમાં શહેરોમાં શાન્તિ
હોય છે ખરી, પણ તે સામાજિક શાન્તિ
ન કહેવાય. એકતા અને સંપત્તિ ઉચ્ચ
આદર્શ છોડી નીચે ઉતરી આવીને મેળ-
વેલી તે શાન્તિ હોય છે. પતિપત્ની એક-
બીજા જોડે ન બનતાં છૂટાછેડા કરીને
શાન્તિ મેળવે તેવી એ શાન્તિ છે. ન્યાતોમાં
તડાં પડે છે એટલા માટે આખું ન્યાત-
બંધારણ જ તોડી નાખવાથી જ શાન્તિ
મળે તે જાતની એ શાન્તિ છે. બાઇબાઇ
વચ્ચે બનતું ન હોય એટલા માટે એક
કુટુંબનાં એ કુટુંબ કરીને મેળવેલી શાન્તિ
જેવી તે શાન્તિ હોય છે. ઉચ્ચ આદર્શ
છોડી નીચે ઉતરવાથી સહેજ શાન્તિ અથવા
રાહત થોડા દિવસ માટે મળે છે એની હું
ના નહિ પારું. બ્રાહ્મમાં પાંચપચીસ માઇલ

પાછા હઠવાથી પણ એક જાતની રાહત મળે છે, પણ તે શું ઇચ્છવાળેવી છે ?

સૌ—આ બહુ જ મહત્વનો સવાલ લાગે છે; છતાં આનો સ્વરાજ્ય સાથે શો સંબંધ એવી શંકા થઈ આવે છે.

જૉ—સંબંધ નથી જોઈ શકતા ? ગામડાંમાં જઈને ત્યાંના ઝગડાઓ જોઈ તમે લોકોને શી સલાહ આપશો એનો વિચાર કરો. જ્યાં દરેક વ્યક્તિ અલગ અલગ રહે છે અને જ્યાં બધી વ્યવસ્થા પરાયા લોકોના હાથમાં રહે છે અથવા કેટલાક પ્રતિનિધિઓના હાથમાં રહે છે એવા શહેરના વાતાવરણમાં ઉછરેલા તમે ગામડાંઓમાં પણ એ જ વાતાવરણ દાખલ કરવાની બૂલ કરશો એ બીક પણ શું બાજબી નથી ? ગામડાંના લોકોને વધારે સ્વાવલંબી, વધારે સ્વતંત્ર અને વધારે સ્વરાજ્યભોગી કરવાને બદલે તમે શાન્તિને નામે જે સાઈ કે નઠાઈ સ્વરાજ્ય અથવા જાહેર જીવન છે તે તોડી નાખશો. પાશ્ચાત્ય

કમની પ્રતિનિધિપદ્ધતિ તમને અત્યંત સ્વાભાવિક લાગે છે, અને તે જ તમે ગામડાં-એમાં દાખલ કરવાના. તમારું મહાસભાનું બંધારણ પણ એ જ જાતનું છે. પણ આ પદ્ધતિની પાછળ પ્રતિનિધિનું વચન એ આપણું પોતાનું વચન અને પ્રતિનિધિનો નિર્ણય એ આપણો નિર્ણય એમ માનવાની જે વૃત્તિ રહેલી છે તે જો લોકોમાં ન હોય તો પ્રતિનિધિપદ્ધતિથી ગામડાંએને ઝાઝો લાભ થાય એમ મને તો નથી લાગતું.

સૌ—ત્યારે મહાસભાએ આનો નિર્ણય કેમ નથી કર્યો ? અમારે તો મહાસભાને વશદાર રહીને જ કામ કરવાનું રહ્યું.

જૌ—તમારી વાત સાચી છે. મહાસભાને અત્યાર સુધી સરકાર પાસેથી માગીને સ્વરાજ્ય હોવાનું હતું, એટલે સરકાર સમજે એવું જ સ્વરાજ્ય મહાસભાએ કહ્યેલું. તેમાં વળી મહાસભામાં જનાર આપણા પ્રતિનિધિએ બધા અંગ્રેજી બોલેલા !

દેશની સ્થિતિ કરતાં અગ્રેજ ચોપડીઓ-
માંના વિચારો સાથે તેમનો પરિચય વધારે;
તેથી તેમને બીજું સહે જ શાનું? છતાં
તમે કહો છો તેમ તમારે મહાસમાન
બધારણ સ્વીકારીને જ કામ કરવું જોઈએ.
એમાં હાત્ર તુરતમાં કંઈ નુકસાન છે એમ
હું નથી કહેતો. મારે તો ગામડાંઓમાં જે
સમાજબદ્ધો છે તે તમારે સાથે જાણ્યે-
અજાણ્યે પણ ન તૂટી પડે એટલા પૂરતી જ
ચેતવણી આપવાની હતી.

સ૦—શું બ્રિટિશ કૉન્સ્ટીટ્યુશની માફક
આપણે ત્યાં આપણું જૂનું કૉન્સ્ટીટ્યુશન
હતું? આપણા ઇતિહાસમાં તો કૉન્સ્ટી-
ટ્યુશનનું નામ સરખું નથી. પછી વેદમાંથી
અથવા તમારા ઇૌરિસ્ય અર્થશાસ્ત્રમાંથી
કંઈક કાઢો તો ભલે.

જ૦—કૉન્સ્ટીટ્યુશનનો અર્થ શો છે
તેનો પહેલાં વિચાર કરો. કૉન્સ્ટીટ્યુશન
એટલે સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ. ગમે તે
ડોક્ટરને કૉન્સ્ટીટ્યુશન શબ્દનો અર્થ પૂછો.

કેટલાક લોકો કહે છે કે રાત્રે ઉઝગરે કરવો એ મારા કૉન્સ્ટીટ્યૂશનને અનુકૂળ નથી આવતું. એ જ પ્રમાણે દરેક સમાજનો પણ સ્વભાવ હોય છે, સમાજની પ્રકૃતિ હોય છે; અને તે સ્થાયી હોય છે. જ્યારે કાયદાઓ હોતા નથી, જ્યારે રાજ્યતંત્ર ભાંગી પડે છે, ત્યારે પણ કૉન્સ્ટીટ્યૂશન હોય છે, કેમકે તે સમાજની પ્રકૃતિ છે. એ સામાજિક પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ જીલમગાર રાજ પણ વર્તી ન શકે. શોકસભાને બંધે ગમે તેવા કાયદાઓ ઘડવાનો હક હોય, છતાં સમાજની આ પ્રકૃતિને અથવા કૉન્સ્ટીટ્યૂશનને વશ રહીને જ તેને કાયદાઓ ઘડવા પડે છે. એ કૉન્સ્ટીટ્યૂશનની વિરુદ્ધ જનારા કાયદાઓ તૂટી જાય છે. કૉન્સ્ટીટ્યૂશન કોઈ કોઈને આપતું નથી; એક પ્રજા બીજી પ્રજાનું કૉન્સ્ટીટ્યૂશન ઘડતી નથી. કૉન્સ્ટીટ્યૂશન ધડી કાઢવાનું કરવાનું હોતું જ નથી. સફળતા મેળવવા ઇચ્છનાર માત્ર તેથી વાકેફ જોઈએ. તમે જે રીતે ઘોડા સાથે વર્તો છો તે રીતે ગધેડા સાથે

નથી વર્તતા, જે રીતે બિલાડી સાથે વર્તી
છે તે રીતે કુતરા સાથે નથી વર્તતા;
કારણકે દરેકનું કૉન્સ્ટ્રીટચૂશન-દરેકની પ્રકૃતિ
બિન્ન છે. કુતરું લૂણનિષ્ઠ છે, જ્યારે બિલાડી
આત્મનિષ્ઠ જનનવર છે.

સૌ—ત્યારે હિન્દુસ્તાનનું પણ એવું જ
કંઈ ને કંઈ કૉન્સ્ટ્રીટચૂશન હોવું જોઈએ;
હિન્દુસ્તાનની પણ પ્રકૃતિ હોવી જોઈએ. તે
કેમ નથી જડતી ?

જૌ—મોઢો માણસ ઊંઠવૈદના હાથમાં
સપડાય તો તે પેલા માંદાના કૉન્સ્ટ્રીટચૂશન
તરફ શાનો જુએ ? બિચારો મોઢો માણસ
જ ઉલટો ખીખીને પેલા ઊંઠવૈદનું કૉન્સ્ટ્રી-
ટચૂશન (પ્રકૃતિ) જોઈજોઈને વર્તે છે ! સાસુ
વહુના કૉન્સ્ટ્રીટચૂશનનો વિચાર કર્યા વગર
જ ઘરનું અધિરાજ્ય ચલાવે છે તેથી શું
વહુનું સ્વતન્ત્ર કૉન્સ્ટ્રીટચૂશન નથી હોતું ?
એક રીતે જુઓ તો અંગ્રેજ લોકોએ
હિન્દુસ્તાનનું કૉન્સ્ટ્રીટચૂશન જાણીને જ અને
તેને માન આપીને જ અત્યાર સુધી આટલું
રાજ્ય જમાવ્યું છે. ધર્મને નામે અથવા

હુધ્ધ ધાર્મિક મતબેદને લીધે એકબીજાને
જીવતા બાળા મુકનારી આ ગોરી પ્રજા
સીધી રીતે ધાર્મિક બાબતોમાં આપણે ત્યાં
વચ્ચે પડતી નથી એનું કારણ કંઈ તેમની
હિદાયતા નથી, પણ આપણું કૉન્સ્ટીટ્યુશન
છે. મુસલમાન લોકોએ આ કૉન્સ્ટીટ્યુશન
જાણ્યું ત્યારે જ દેશમાં શાન્તિ સ્થાપિત
થઈ. જેમ કોઈ પણ પ્રાણી પોતાની પ્રકૃતિ-
ને છોડી શકતું નથી, તેમ કોઈ પણ
સમાજ પોતાનો સ્વભાવ—પોતાનું કૉન્સ્ટી-
ટ્યુશન છોડી ન શકે. તેને બદલવાનો
પ્રયત્ન કરશે તો સમાજ વિકૃત થશે.

સૌ—ત્યારે અમારે તો હિન્દુસ્તાનની
આ પ્રકૃતિ શોધવાની રહી. શું ગામડાંમાં
જઈને આ સંશોધનકાર્ય કરીશું ? હે
બગવાન ! ગામડાંના લોકોને રાજ્યપ્રકરણ
બણાવવા અમે નીકળ્યા ત્યાં તમે હિન્દુસ્તાનની
પ્રકૃતિનું સંશોધન લાવીને અમારે માથે
લાદ્યું.

જૌ—પ્રકૃતિનું સંશોધન કરવાનું તે
માણ્ય કહે છે ? હું તો એટલું જ કહી રહો

હું કે મિથ્યૈષ વ્યયસાયસ્તં પ્રકૃતિસ્ત્વાં
 નિયોક્ષ્યતિ । માંદો માણસ પથારીમાંથી
 ઉઠ્યા એટલે તેની પ્રકૃતિ એની મેળે જ
 કામ કરવા મટે છે. હું તો તમને એટલું
 જ કહી રહ્યો છું કે એની વચ્ચે પડશે મા;
 એને વિકૃત કરશે મા. સંસારસુધારક બનીને
 અથવા પાત્રાત્ય રાજકીય કલ્પનાના દાસ
 બનીને સામાજિક આદર્શો પર અત્યાચાર
 કરતા ના.

૨૦—ગામડાંમાં જઈને શું ન કરવું
 નોંધ્યે એનો હવે કંઈક ખ્યાલ આવે છે
 ખરો. હવે તમારી સૂચનાઓ હું કંઈક
 સમજીશ એમ લાગે છે. હવે જે કાંઈ
 કરીશ તે સામાજિક પ્રકૃતિને પ્રથમ સમજ
 લઈને જ કરીશ.

૪૦—મેં કાલે તમને કહ્યું જ હતું કે
 ગામડાંઓમાં જઈ તમારે લોકોના વિશ્વાસ
 સંપાદન કરવો અને એમની શુદ્ધ સેવા
 કરવી. તમે શરૂઆતમાં આરોગ્ય અને
 સ્વચ્છતાનું કામ હાથમાં લઈ શકો.
 આપણા લોકો ઘરનું પાણી અને પાણીનાં

વાસણો ખૂબ સ્વચ્છ રાખે છે. તેની પાછળ
 કોઈક સંસારસુધારક અથવા ધાર્મિક પુરુષની
 મહાન તપશ્ચર્યા જરૂર રહેલી છે. હવે તો
 લોકોની તે પ્રકૃતિ બની ગઈ છે. ન્હાવાની
 આખતમાં પણ ઘણાખરા લોકો બહુ જ
 સ્વચ્છ રહે છે. પણ કપડાંની આખતમાં
 તેમ બનતું જ નથી. આપણા લોકો મૂળથી
 જ ઓછાં કપડાં વાપરનારા. જ્યાં કપડાંની
 જ દરકાર નહિ ત્યાં કપડાંની સ્વચ્છતા પર
 કોણુ ધ્યાન આપે ? કપડાંનો શોખ હમણું
 હમણું જ વધી પડ્યો છે. તે વિશે સમાજ-
 માં તમે એકદમ હીલચાલ ન કરી શકો.
 પણ ગામડાંની શાળાઓમાં બનતાં સુધી
 કપડાં ઓછાં વાપરવાં અને વપરાતાં કપડાં
 સ્વચ્છ રાખવાં એ વિષેનો આગ્રહ તમે
 જરૂર દાખલ કરી શકો. ઝાઝાં કપડાંમાં
 ઝાઝી સભ્યતા છે એ કલ્પના ઠાઠી નાખવી
 જોઈએ. ખીજી સ્વચ્છતા ધરનાં ગોદડાં
 બિછાનાંઓની. શહેરોમાં તમે ગાદી ગાદલાંની
 બોળો ઘોળીને આપો. ગામડાંના લોકોને
 તમે તે સલાહ આપો તો તમારૂં કાઈ માને

નહિ. તેમને બધાં ગોદડાં તડકામાં મૂકવાનું
શીખવશે. તો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ઘણું કામ
થશે. ઉનાળામાં દરેક ઓરડી ઉપરનાં થોડાં
થોડાં નળિયાં ખુલ્લાં રાખવાની ભલામણ
કરશે. તો તે પણ તેઓ સમજી શકશે.
પાણીની સ્વચ્છતા વિષે મેં ઉપર વાત કરી,
પણ ગામડાંઓમાં સાર્વજનિક કૂવાઓ અને
કૂવાની આસપાસની જગા બહુ જ કીચડ-
મચ્છરવાળી હોય છે. લોકો ગમે તેવાં
વાસણો કૂવામાં ઉતારે છે, કૂવાની આસ-
પાસ બેડાં માંજે છે, દોરો પણ ત્યાં જ
આવીને પાણી પીએ છે અને આસપાસ
બધે કાદવની ગંદકી હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે
પાણી વાસ પણ મારે છે.

સૂ૦—ધરની સ્વચ્છતા વિષે લોકોને
ઉપદેશ કરી શકીશું, પણ કૂવા સાફ કરવાનું
કામ બધાનું—એટલે કોઇનું જ નહિ એવો
ધાટ થઇ પડે છે.

જ૦—ત્યાં જ તો તમારી જરૂર છે.
ગામડાંઓમાં સાર્વજનિક કામો થતાં જ
નથી. કોઇ કરવા બંધ તો બીજા તેને

મદદ નથી કરતા. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે ગામડાંમાં જો કેાઇ માણસ આગેવાન થઇને ફૂલો ખોદાવે તો બીજા કહે છે કે એ પુણ્ય કમાવા માગે છે, મલે એ પોતાના પૈસાથી જ તે કામ કરે; આપણે આપણા પૈસાથી શા માટે એને પુણ્ય મેળવવા દઇએ ? આમ હાલના વખતમાં તો ક્યાંય સાર્વજનિક કામો થતાં જ નથી, અને યાય છે તો સરકાર મારફતે. એટલે કે પૈસા કેાઇ ઉદાર માણસના અને બવસ્થા સરકારની.

સ૦—પણ એ કેવી રીતે અટકાવીયે

જ૦—પ્રસંગ જોટલી હિમ્મત તમારે બતાવ્યે જ છૂટકો. તમારે લોકોને એકવાર ફૂવાની સ્વચ્છતા વિષે કહી દેવું. તેઓ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરે એ દેખીતું જ છે. બીજો દિવસે સવારે ઉઠીને તમારે ફૂવાની આસપાસ સાફ કરવા મંડી પડવું. 'હું એકલો શું કરીશ' એવો વિચાર સરખો મનમાં ન આવવા દેવો. તમે સાફ કરેલી

જગ્યાએ બીજા આવીને ગંદકી કરે તોપણ તમારે ચીડાવું નહિ. આ તપશ્ચર્યાના દિવસોમાં પોતાના કાર્યની લોઠામાં બિલકુલ હોહા ન કરવી. ધીમે ધીમે લોઠા સમજતા થશે. આપણા સામાજિક દોષો પાણીથી કે શબ્દથી ધોવાય એવા નથી. આપણા પરસેવાથી જ આપણે તે ધોવા પડશે અને આજે તેમ નહિ કરીએ તો કાલે આપણા લોહીથી ધોવા પડશે. તમે તમારી મૂક સેવા કર્યે જશો તો લોઠા આપો-આપ સમજતા થઈ જશે, યુવકવર્ગ તમારી મદદે દોડી આવશે અને મુરખીઓ બેઠા બેઠા તમારી કદર કરશે. બનતાં સુધી પૈસા સાથે કામ ન રાખવું. મહેનતથી જ જોટલું કામ થઈ શકે તેટલું કરવું. સાર્વજનિક કામને માટે કોઈ પોતાની મેળે પૈસા આપવા આવે તો જ તે લેવા; માગવા જવું નહિ અને પૂર્ણ નમ્રતા રાખવી એટલે તમારા કામમાં તમને જરૂર રહેતું મળશે. આ કામમાં કંઈક રહેતું મળ્યા પછી તમારે રસ્તાની આસ-

પાસ જે ગંદકી હોય તે દૂર કરવાનું કામ હાથમાં લેવું. ગામડાંઓમાં પેશાબ ક્યાં કરવો અને સવારે શૌચને માટે ક્યાં જવું એ વિશે બિલકુલ વિધિનિષેધ નથી હોતો, અને ઇશ્વરે જે ગામડાને સ્વર્ગના હરિદ્ તરીકે સરજેલું છે તેને લોકો નરક બનાવી દે છે. છતાં એ ગંદકીનો સવાલે શહેરમાં જટલો અધરો છે તેટલો ગામડાંમાં નથી હોતો. પુરાણોમાં શીતળાદેવીનું આયુધ સાવરણી છે એમ લખેલું છે. ગ્રામદેવતાનું આયુધ પાવડો કલો છે. સવારે ઉઠીને માણસ શૌચ જમ તેની પાસે લાકડાનો કે લોહનો એક પાવડો હોવો જ જોઈએ. માણસ ખેતરમાં જમ, ત્યાં એ પાવડા વતી ખાડો ખોદે, તે વાપમાં પછી તેના પર માટી ઢાંકી દે અને જમિનાતાની ક્ષમા માગીને ઘેર પાછો આવે. આમ કરવાથી ખેતરને સાફ ખાતર મળે અને આસપાસ ક્યાંયે ગંદકી ન થાય. દરેક ધરના વાડામાં એવા જ ખાડા હોવા જોઈએ. આ કાર્યની શરૂઆત પણ નિશાળ મારફતે જ થઈ શકે.

સ૦—હવે અમે સમજ્યા. ગામડાંની નિશાળ એ કાંઈ કેવળ કક્કો ભણાવવાની નિશાળ નથી, પણ લોકોના જીવનમાં કાન્તિ કરી મુક્તવાળેગ એક સહેલું પણ અસરકારક સાધન છે.

જ૦—સાચી વાત છે. ગામડાંની નિશાળ એ માત્ર કક્કો ભણાવવાની નિશાળ નથી, પણ પ્રજાને પોતાનો કક્કો ખરો કરતાં શીખવવાની નિશાળ છે, અને તે સામાજિક જીવનમાં કાન્તિ કરીને જ ખરી ચક્ષાવી શકાય.

સ૦—તમારી ગામડાંની નિશાળ વિષેની કલ્પના જરા કહેશો ?

જ૦—તેની યોજના આપણે આવડી કાલે ચર્ચાશું.

૨૦—આજે ગામડાંમાં નિશાળો ખોલવાની શા માટે જરૂર છે અને તે મારફતે શું શું કાર્ય થઈ શકે, એની આજે ચર્ચા કરવાની છે. પણ તે કરીએ ત્યાર પહેલાં અમારા આ એક મિત્ર અમારી સાથે આવેલા છે તેમને કેટલીક શંકાઓ પૂછવી છે તેનું નિવારણ પહેલું કરો ?

જ૦—સુખેથી; પણ એક વાત ઠીક લઉં. તે એ કે શંકાનિવારણ થાય તો તે મુજબ કામે લાગી જવાની તમારા મિત્રની શ્રદ્ધા છે ? નહિ તો ધણીવાર શંકા એ એક જાતની ચળ કે ખજવાળ

હોય છે. એક શંકાનું નિવારણ થયું કે બીજી ઉદ્ભવે છે. ન ઉદ્ભવે તો શોધી કાઢવાનું મન થાય છે. અને એમ શંકાની દાર ચાલુ રહે છે. અન્તે જ્યારે એક પણ શંકા નથી રહેતી ત્યારે પણ માણસ એમ નથી કહેતો કે 'નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લગ્ના' 'સ્થિતોસ્મિ ગતસંદેહઃ' 'સજ્જોડહં ધર્મપાલને' । તે એટલું જ કહે છે કે શંકા કાઢવાની મારી શક્તિ ખૂટી ગઇ તેથી હું અટકું છું; ફરી શંકા કાઢી શકું તેમ હોઇશ ત્યારે જોઇ લઇશ.

મિત્ર—ના. એવા કુતર્ક લઇને હું નથી આવ્યો. અસહકાર કરીને જ હું આવ્યો છું. મારી શંકા એટલી જ છે કે અમારે જે ગામડાંમાં જઇને કામ કરવું છે તો અમને આજે જ હિન્દી બચવાનું શા સારું કહો છો ? ગુજરાતનાં ગામડાંઓ આજ હિન્દી વગર ક્યાં સૂકાય છે ?

જ૦—તમે આ હીલચાલનો મર્મ નથી સમજ્યા જણાતા. આ હીલચાલ જેમ

પ્રામશ્રિતની છે તેમ જ હૃદયપલટાની પણ છે. ‘યો ચત્સ્રઃ સ એવ સઃ ।’ આજે સ્વરાજ્યની મહા ભોકોનાં હૃદયમાં ઠસાવવાની છે. હિન્દી એ તે દીક્ષા છે. અંગ્રેજને તમે રાજભાષા કહો છો. સ્વરાજ્યવાદીઓની દૃષ્ટિએ હિન્દી એ રાજભાષા છે—રાજ્યભાષા છે. આ દૃષ્ટિએ જેને જેને હિન્દીનો સંસ્કાર થયો તે સ્વરાજ્યવાદીઓની નાતમાં આવ્યો ગણાય. આજે જેમ તમને થાય છે કે ગામડાંમાં બધાં નહિ તો એક બે છોકરાઓ પણ જો અંગ્રેજી જાણતા હોય તો કેવું સાફ? તેમ રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું તન્ત્ર જ્યારે પૂરજોશમાં ચાલશે ત્યારે તે હિન્દીમાં જ ચાલવાનું અને દરેક ગામડાના માણસની તે રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રીય હરાવ જાણી લેવાની ઉત્કંઠા હોવાની જ, એટલે હિન્દી તેને મારે જરૂરી થવાની જ. આપણી લડત ખરી રંગે ચડશે ત્યારે મહાસભાના હરાવો અને આદેશોનું જુદી જુદી ભાષાઓમાં ભાષાન્તર કરી છાપી ફેલાવવા પૂરતો વખત માગ્યો જ રહેશે.

સદ--હવે સમજાયું ખરું. હવે ખીજે પ્રશ્ન.

જવ--ના, હિન્દી વિષે હજી ઠહેવાનું રહ્યું છે. તમે જાણો જ છે કે હમેશાં સાચા કામ કરનારા ઓછા જ હોય છે. તેમાં વળી પોતાના કાર્યનું રહસ્ય સમજી કુશળતાપૂર્વક કામ કરનારા એથીયે ઓછા હોય છે. એવા લોકોને દેશમાં બધે ફરીને લોકોને સમજાવવાનું હોય છે. તેઓ કહ કહ બાપા શીખી લેશે ? એક જ સાર્વત્રિક રાષ્ટ્રભાષા હોય તો કામ કેટલું સહેલું થઈ જાય ? ધારો કે પંજાબમાં કે સંયુક્ત પ્રાન્તમાં કંઈ તોફાન થયું છે; ત્યાંના બધા આગેવાનો જેલમાં ગયા છે. એવે વખતે લોકોને સમજાવવા માટે જો તમારે જ જવાનું હોય તો ત્યાંના ગામડાંઓમાં કઈ ભાષામાં તમે બોલશો ? આજથી જો હિન્દુસ્તાનના દરેક ગામડામાં વિદ્યાર્થીઓને હિન્દી શીખવાડી રાખીશું તો ગમે તે માણસ ગમે તમારે ગમે તે પ્રાન્તમાં જઈ કામ બજાવી શકશે. હવે તમારો ખીજો પ્રશ્ન પૂછો.

સુ૦--આ તો તમે બહુ જ મહત્વની વાત કરી; અને આમાં ઉર્દૂ લિપિનો સવાલ પણ આવી ગયો લાગે છે.

જ૦--જાને જ ઉર્દૂ લિપિ જાણી શેવાની તરફેણમાં તે દલીલ છે ખરી, પણ ઉર્દૂ શીખી શેવાને કાયમના અને અત્યંત મહત્વનાં ખીજાં ધણાં કારણો છે.

સુ૦--ત્યારે તેનું ફિઝર્સન જરૂર કરે. અત્યારે જ આપની પાસેથી તે સાંભળવા ઇતિએ જ છું. ગામડાંમાં મારે તે સમજાવવું પડશે.

જ૦--હિન્દુમુસલમાન એકતાનું મહત્વ તમે સમજે છે. આ એકતા એકખીજા વિષેના સરખા જ અજ્ઞાન ઉપર ટકવાની નથી. બાઇબલ વિષે તમે જોટલું જાણો છો તેટલું ભગવદગીતા વિષે પણ નથી જાણતા; અને કુરાન વિષે તો સવાલ જ શો? જે દેશમાં મોઝઝ શહેનશાહો ઉપનિષદનાં બાધાન્તરો કરતા તે દેશમાં તુલસીરામાયજી જેવા વિશ્વવન્દ્ય મન્દ્યથી કેટલા મુસલમાનો વાઝેર હોય છે? એકખીજા મારેનું આ અજ્ઞાન

કાઠ્યે જ છૂટકો છે; નહિ તો વિદેશી લોકો
 ગમે ત્યારે હિન્દુમુસલમાન એકતામાં વિમ્ન
 નાખી ચકશે. વળી હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ
 તેમજ મુસલમાન ધર્મની શુદ્ધતા જાળવીને
 એક નવી હિન્દી સંસ્કૃતિ ખડી કરવાની
 છે. વીસમી સદીમાં ટકી શકે અને સર્વ
 પ્રકારના લોકોનો પોતાનામાં સમાવેશ કરી
 શકે એટલી ઉદાર અને વ્યાપક તે હોવી
 જોઈએ. જે ચાર વિદ્વાન પંડિતો, શાસ્ત્રકારો
 અગર મહાત્માઓ તે રચી શકવાના નથી.
 તેઓ અમુક દિશામાં ગતિ આપી શકે
 ખરા, પણ સંસ્કૃતિ તો આખું રાષ્ટ્ર
 સામટે પ્રયત્ને જ ઉપજાવી શકે. આટલા
 માટે સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસની જોટલી
 જરૂર છે તેટલી જ કુરાન અને શરસી
 સાહિત્યના અધ્યયનની પણ છે. માટે શિક્ષિત
 વર્ગ દેવનાગરી તેમજ શરસી બન્ને
 ત્રિપિમાં લખેલા સાહિત્ય સાથે પરિચય
 મેળવવાની કુચી હાથ કરવી જ જોઈએ.
 માત્ર તમે જે હિન્દી ઉપજાવશો તે કાંઈ
 એક જ પક્ષના આગ્રહવાળી ન હોવી જોઈએ.

સ૦—હિન્દી ઉપભવવાની શી વાત કરો છો? એ કંઈ મને ન સમજાયું.

જ૦—દેશમાં જ્યારે નવું ચેતન સ્ફુરે છે, સમાજમાં જ્યારે નવો પ્રાણ સંચરે છે, ત્યારે ભાષા પણ નવો જન્મ પહેરે છે. હિન્દીને રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે સ્વીકાર્યા પછી તમારે તેને સાચું રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ આપવું જ જોઈએ; એટલે કે હિન્દીને એવી બનાવો કે હિન્દુસ્તાનના હરકોઈ પ્રાન્તને તે પરાયી ભાષે નહિ અને સૌ કોઈ તેનો સરખી જ છૂટથી ઉપયોગ કરી શકે. આમ હિન્દી કેળવવાનું કાર્ય બધા પ્રાન્તોએ મળીને કરવું જોઈએ. દરેક પ્રાન્તે આ સામ્રાજીને પોતાની ભાષાના વિચાર, ભાષાશૈલી અને વાક્યરચનાનો ફર અર્પવો જોઈએ. તો જ તેનો રાજકોપ સમૃદ્ધ થાય. આમાં તમારો પોતીકો સ્વાર્થ પણ રહેલો છે. તમે હિન્દીની જેમ વધારે સેવા કરશો તેમ તે તમને પોતાને પણ અનુકૂળ થશે અને નદીના પટમાં પોતાના ઘાટ નજીક નીક ખોદવાથી જેમ નદી તમારા ઘાટ પાસે આવે જાય

છે તેમ હિન્દીનો પ્રવાહ તમારી બાધાને વધારે જીવનદાયી જ નીવડશે. બધા પ્રાન્તમાં તમે ફરી શકશો. તમારા વિચારો સહેલાઈથી ફેલાશે અને રાષ્ટ્રની સાથે સાથે તમારી પ્રતિષ્ઠા વધશે. પણ આ વિષે આટલું બસ થશે. આમશિક્ષણની ચર્ચામાં આટલું વિવેચન વિષયાન્તર જેવું ગણાય.

સ૦—વિષયાન્તર બલે હોય, પણ હવે મારામાં હિન્દી વિષે મદ્દા ઉત્પન્ન થઈ છે અને તેથી ગામડાંઓમાં જન્મ હું વધારે ઉત્સાહથી હિન્દીનો પ્રચાર કરી શકીશ અને હું શીખતાં ઠંટાળીશ નહિ. મારો બીજો સવાલ હવે હું આજે નહિ પૂછું, કેમકે મારે સૂતર કાંતવાનો વર્ગ ચલાવવો છે. આવતી કાલે જરૂર આવીશ.

જ૦—જરૂર આવજો. આવતી કાલે મારે ગામડાંઓની નિશાળ વિષે વાત કરવી છે.

૨૭—ગામડાંઓની નિશાળો વિષે તમે એટલી બધી આતુરતા ઉત્પન્ન કરી છે કે હવે જો તેને વધુ લંબાવશો તો તેમાંનો રસ બધો ઉડી જશે.

૪૦—ગામડાંમાં જન્મને શું કરીયે એનો જવાબ 'નિશાળો ખોલો' એટલો જ મારે આપવો નહોતો. વળી વિષય લંબાવવાને માટે તો આપણે બંને સરખા જ જોખમદાર છીએ. તમે એમ ન માનતા કે ગામડાંઓમાં જન્મને કામ કરવાનો એક જ રસ્તો છે. ગામડાંઓમાં કરવાનું કામ જીવનવ્યાપી છે. આપણું સ્વરાજ્યનું કામ પણ તેટલું જ વિશાળ છે. સ્વરાજ્યનો સવાલ ફેવળ રાજકારી નથી, લશ્કરી નથી

અગર માત્ર આર્થિક પણ નથી. પ્રજાકીય
 જાગૃતિનો એ સવાલ છે. પ્રજામાં ઉત્સાહ
 અને શ્રદ્ધા જન્મવાનો એ સવાલ છે. જેમ
 ખાધા વગર માણસને ન ચાલે, શ્વાસ લીધા
 વગર ન ચાલે તે જ પ્રમાણે સ્વરાજ્ય વગર
 પણ પ્રજાને જીવવું જ અશક્ય થઈ પડવું
 જોઈએ. જેમ માણસ પોતાની જીવવાની
 લાયકાત સિદ્ધ કરીને પછી જીવવાનો પ્રયત્ન
 કરતો નથી, તે તો પ્રત્યક્ષ જીવી જ બતાવે
 છે, તે જ રીતે સ્વરાજ્યની લાયકાત સિદ્ધ
 કરવાપછું હોવું ન જ જોઈએ. દોર જેમ
 તરવા શીખવા બેસતાં નથી, નિઃશંકપણે
 પાણીમાં પડતું મુકે છે, તે જ રીતે આપણે
 સ્વરાજ્યમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. ભૂખ્યું
 બાળક જેમ ખાધેલું પચશે કે નહિ તેનો
 વિચાર ક્યાં વગર ખાવા જ માંડે છે તે જ
 રીતે પ્રજાએ સ્વરાજ્ય અપભ્રાર કરવું
 જોઈએ. આ વાત છે સહેલી, પણ આપણા
 લોકોએ જુની ધરેડમાંથી નીકળી જવું
 જોઈએ. આદ્યતી રિયતિ વિષે પ્રજામાં
 અસન્તોષ તો ઉત્પન્ન થયો જ છે, પણ તે

સ્થિતિ બદલી શકાય છે એટલે વિશ્વાસ
 તેમનામાં આવવો જોઈએ. શક્ત ઉપદેશ દ્વારા
 તે ન બને. તેમની જોડે ભળવાથી જ
 તમારી મદદ તમે તેમનામાં ઉતારી શકશો.
 મોટેરાંઓ કરતાં જુવાનીઓમાં ધ્વિરે
 વધારે મદાવળ મુશ્કેલ છે. તેનો ઉપયોગ
 કરવો હોય, તે કેળવવું હોય તો તે માટે
 ગામડાંમાં નિશાળ ખોલવા જેવું બીજું કંઈ
 સાધન હોઈ શકે? ગામડાંના ભોંકેનાં હૈયાં
 હાથ કરવાનો તે સીધામાં સીધો ઉપાય છે.
 કહેવાય છે કે ઇંગ્લેન્ડમાં એક ઉમેદવારે
 પોતાના મતદારોનાં છોકરાઓકરીઓ ઉપર
 બ્લાલ કરીને એક પાઈ પશુ ખરબ્બા વગર
 બધા મત મેળવ્યા હતા. બીજી રીતે પણ
 ગામડાંઓમાં કામ થઈ શકે. કેટલાક પોતાનું
 મથક એક ઠેકાણે રાખી આસપાસનાં
 પાંચપચીસ ગામડાંઓમાં ફરશે, તો કેટલાક
 એક ગામડું ગાલીને જ બેસશે. બહેની સેવા
 સરખી જ ઉતરશે. કેટલાક ગામડાંઓના
 ભોંકેને આર્થિક ઉન્નતિના ઉપાયો બતાવશે
 તો કેટલાક સાર્વિક વૃત્તિવાળા અને

આદંબર વિનાના સ્વયંસેવકો ધર્મોપદેશ
કરીને સ્વરાજ્યનો પાયો ચણશે. કેટલાક
હિન્દી મહાસભાનું ખંધારણ સમજાવવાનું
કામ માથે લેશે તો કેટલાક દારૂનિષેધનું કામ
કરશે. કેટલાક દુષ્કાળનિવારણ માટે ધસાશે
તો કેટલાક પ્રજાને સત્યાગ્રહના પાઠ ભણાવશે.
પણ સૌથી વધારે સેવા ખેડૂતશિક્ષકની છે.

સ૦—ખેડૂતશિક્ષક એટલે શું ?

જ૦—જે માણસ શિક્ષક છતાં ખેતીનું
કામ કરે છે અને ખેડૂતોની ખેતીની સગવડ
સાચવીને લેખને અને તેમનાં ઓકરાંઓને
ભણાવે છે તે ખેડૂતશિક્ષક કહેવાય. આવો
શિક્ષક પ્રજાનો સ્વાભાવિક નેતા બની જાય
છે. પોતે ખેતી કરતો હોવાથી ખેડૂતોનું
સુખદુઃખ વગરમહેનતે તે સમજી શકે છે.
મજૂરો હોવાથી બધી બાબતોમાં તેને આદરો
વચ્ચે જ ઉપાયો સૂઝે છે. જે તે સાત્ત્વિક
વૃત્તિરાજો અને નિઃસ્પૃહી હોય તો બધું
કજીઆમી તે પોતે પતાવી શકે છે.
અંધારણમાં કામ કરનાર એક સ્વયંસેવકે
બોધો પર એટલી સારી છાપ પાડી હતી

કે જેમના ધરમાં જે ગણુ હાથીઓ રહેતા
એવા કુટુંબના લોકો પણ ભાઈભાઈ વચ્ચેના
ઝગડાઓ પતાવવા તેમની પાસે આવતા.

સૌ—આ કામ અધરું છે, છતાં
સમજાય એવું છે. ગામડાંઓમાં મુખ્ય ક્યા
ક્યા વિષયો બજાવવા એમ તમે માનો
છો? ‘શ્રી આરૂસ’ કરતાં કાંઈ પણ વધારે
શીખવવાની જરૂર છે ખરી?

જૉ—‘શ્રી આરૂસ’ જેવાં અગ્રેજી શુરો
વાપરવાની તમારી ટેવ મામડાંઓમાં નહિ
ચાહે. સારાં ગામડાંઓમાં જેમ શુદ્ધ સ્વદેશી
કાપડ હોવું જોઈએ તેમ ભાષા પણ શુદ્ધ
ગુજરાતી હોવી જોઈએ. શ્રી આરૂસ એટલે
લખવું, વાંચવું અને હિસાબ એટલું જ
કે નહિ? ત્યારે તેને કારકુની શિક્ષણ કેમ
નથી કહેતા? આઠવી કેળવણી ગામડાંઓમાં
કામની નથી. બેસક, બોકોને લખતાં વાંચતાં
અને હિસાબ કરતાં આવડવું જોઈએ, પણ
એ કેળવણી નહિ ગણાય. જેમ માણસને
જમતાં કે લુગડાં પહેરતાં આવડવું જોઈએ
તેમ જ લખતાં, વાંચતાં અને હિસાબ કરતાં.

પણ આવડવું જ નોંધાયે. આ ત્રણે વસ્તુ કેળવણીનું સાધન છે, કેળવણી નથી; કેમકે આ ત્રણ વસ્તુથી જીવનનું રહસ્ય ઉકેલાતું નથી.

સૌ—ત્યારે તમે કયા વિષયો સૂચવો છો ? હેડ, હૈન્ડ અને હાટ'નું એટલે કે જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો અને ભાવનાઓની કેળવણી તો નથી કહેવા માગતા ?

જૉ—ના, હું તો અત્યંત વ્યવહાર અને ઝોછામાં ઝોછા વિષયો સૂચવવા માગું છું. આપણા સોડોમાં આધુનિકતા લાવવા માટે નીચેના વિષયો જરૂરના છે :

(૧) સ્વભાષાની કવિતા, (૨) દુનિયાની ભૂગોળ, (૩) સંપત્તિશાસ્ત્ર, (૪) સ્વધર્મનું જ્ઞાન અને કેટલાંક વર્ષ સુધી (૫) વ્યક્તિગત અને સામાજિક આરોગ્ય.

આરોગ્યને હમેશાંનો વિષય હું નથી ગણતો, કેમકે પશુઓની પેઠે માણસને પણ તે સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ. આજે આરોગ્યના પાઠ ભણાવવા પડે છે તેનું

કારણ આપણા જીવનની કૃત્રિમતા અને
 વૃત્તિની જડતા છે. બિલાડીમાં, વાંદરાંઓમાં
 અથવા મધમાખોમાં જે સ્વચ્છતાનું ભાન
 સ્વાભાવિક હોય છે તે માણસોમાં કેળવણી
 પડે છે એ આપણી દૃઢશા સૂચવે છે.

સૌ—મધમાખોમાં શી પાસિયત છે
 એ કું નથી જાણતો.

જૌ—મધમાખોમાં સામાજિક આરોગ્ય-
 ના નિયમ બહુ જ ચોક્કસાણથી પળાય
 છે. મધમાખો સૌમ્યને માટે પોતાના
 મધપૂડાથી ખૂબ દૂર જાય છે. કોઈ મધમાખ
 માંદો કે ધાયલ હોય તો મલાવરોધ કરી
 મરી જશે પણ મધપૂડો બગાડશે નહિ.

સૌ—પ્રાથમિક કેળવણીમાં અને વળી
 મામડાંઓની કેળવણીમાં આપે અર્થશાસ્ત્રને
 સ્થાન આપ્યું છે એ જરા અજાણીભણું
 લાગે છે. અમે તો અર્થશાસ્ત્ર કોલેજમાં
 ભણીએ છીએ.

જૌ—મારું માનવું એમ છે કે જેને
 નાણું વાપરતાં આવડે છે તેને અર્થશાસ્ત્ર

આવડવું જોઈએ. બહુ કુટો અન્યાસ નથી જોઈતો, પણ આપણા લોકોએ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં શીખવું જોઈએ. તેના વગર તેઓ હાલની સ્થિતિ બરાબર સમજી ન શકે. ખેડૂત લોકો એટલું તો સ્વાભાવિક રીતે જાણે છે કે આપણે જોઈતી મહેનત કરીએ છીએ તેના પ્રમાણમાં આપણને સંપત્તિ મળતી નથી. દહાડે દહાડે મોંઘવારી થતી જાય છે. મહેનત મજૂરી કરનારને પેટપૂરતું મળતું નથી અને આજસુ શેઠીઆઓ મોજ ઉડાવે છે. પહેલાં કરતાં બજારમાં પોતાની હિપજને માટે ભાવ સારો મળે છે છતાં પહેલાં જેવી આખાદાની હવે રહી નથી. આવી સ્થિતિમાં આપણને કોઈ પણ છેતરતું હશે એવા સંશયથી માણસ મનુષ્ય દેવી બની જાય છે અથવા બધો જ ઢોપ નસીબ પર ઢોળી દબને નિરાશાવાદી અને હતોત્સાહ બને છે. આવા ખેડૂતોને આપણે સાચું આર્થિક જ્ઞાન ન આપીએ તો તે રેફ્રેટક ડ્રોયની પેઠે સમાજને બચાકર બંધ જાય છે.

સૌ—પણ અર્થશાસ્ત્ર બહુસો માણસ
બહુ જ સ્વાર્થી, લાલચુ અને નિર્દય બની
જાય છે. યુરોપનું મહાયુદ્ધ આવા અર્થ-
શાસ્ત્રીઓએ જ સડાવ્યું હતું એમ કહેવાય
છે તેનું શું ?

જૌ—તેને માટે જ અર્થશાસ્ત્ર સાથે
ધર્મશાસ્ત્ર રાખ્યું છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં એકાદશીનો
હપવાસ, બ્રાહ્મણોને દાન, તીર્થમાં સ્નાન
અને રાત્રે ભજન એટલું જ બજાવવાનું
નથી, પણ સામાજિક કલ્યાણની વ્યવસ્થા
ધર્મે કની રીતે કરી છે તે બતાવવું પડશે.

સૌ—આ તો સમજાયું, પણ કવિતાનો
શોખ આ સ્વરાજ્યની સડત વેળાએ શા
કામનો ?

જૌ—અરે, કવિતા તો પ્રજાનું હૃદય
છે. સડાઈ પૂરેએસમાં ચાલે છે ત્યારે પણ
સૈનિકો પોતાની ખાંધઓમાં કવિતાઓ
સલકારે છે. આપણે કવિતા તણ તેથી જ
આપણે નિષ્પ્રાણ થયા છીએ. જૂઓળ વિષે
આજે કોઈના મનમાં કશી શ્રદ્ધા નથી.

મણેલાઓ પણ આ વિષયની હુપેક્ષા કરે છે, પણ ભૂગોળનું સંગીન જ્ઞાન હોય તો જ માણસ આધુનિક ગણાય. ભારેમાં ભારે આધુનિક વિદ્વાનો કહે છે કે દેશ, ધંધો અને સમાજ આ ત્રણ મનુષ્યની પ્રતિષ્ઠા છે.

સૌ—તમારા અભ્યાસક્રમમાં કંઈક અવસ્થિત યોજના તો હું જોઉં છું. પણ તેમાં ઇતિહાસ કેમ નથી ? તેમાં હિન્દુ ગણિત પણ નથી તેની હું તકરાર નથી ઉઠાવતો; પણ ઇતિહાસ વિના દેશાભિમાન કેમ જગૃત થાય ?

જદ—ઇતિહાસ દેશાભિમાન જગૃત કરવાને માટે ન જ હોવો જોઈએ. તેમ હોય તો તે દારૂ જેવો ગણાય. ઇતિહાસ દ્વારા આપણે મનુષ્યસ્વભાવ અને આપણા રાષ્ટ્રની પ્રકૃતિ સમજવી જોઈએ. તેવો હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ ક્યાં લખાયેલો છે ? આજે જે ઇતિહાસ આપણે બંધીયે છીએ તે તો જૂના ઝગડાઓનાં દારૂનાં મડાં

ખોદી કાઢીને સમાજમાં મંદકી ફેલાવે છે. એવો ઇતિહાસ ન બચ્ચીયે તો શું ખોડું ? સાચો ઇતિહાસ તો પચાવેલા અત્તની પેઠે પ્રજાનાં ખૂનમાં ફરતો જ રહે છે. ઇતિહાસ બરાબર બચાવી શકે તો તે અમૃતસંજીવની છે, પણ પારકા ભોકાએ લખેલો ઇતિહાસ પ્રજાશરીરમાં સડો ઉત્પન્ન કરનાર ઝેર છે.

સુ૦—આજે ચર્ચા ખૂબ થઈ છે, પણ એક જ સવાલ પૂછું છું. ખેડૂતોને કાયદાઓનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર નથી ?

જ૦—તમે તો ગ્રીક અને રોમન ભોકાના માનસિક ચેલાઓ બની ગયા છો તેથી કાયદાનું તમને આટલું મહત્ત્વ જણાય છે. પંચ મારફતે પોતાના ઝગડા પતાવનાર પ્રજા કાયદાની પંચાતમાં શા માટે પડે ? છતાં કાયદાની જાળમાં સપડાયા જ છે એટલે કાયદાઓ ભલે બચાવો. પણ માનવી કાયદાઓને ઇશ્વરી કાયદા કરતાં વધારે પવિત્ર માનવાની ખોટી વૃત્તિ કેળવતા નહિ. ધર્મ આગળ—અંતઃકરણની શુદ્ધ વૃત્તિ આગળ કાયદો કશી વિસાતમાં નથી.

ઇશ્વરે આપેલી સામાન્ય સદ્બુદ્ધિ કે
 ધર્મબુદ્ધિને વળગી રહેવું એમાં જ કલ્યાણ
 છે. વળીલી દાવપેચ લડાવવાની વૃત્તિ એક
 વાર ઉત્પન્ન થઇ એટલે માણસ લુચ્ચો
 અને ડરપોક થવાનો જ. છતાં કાંટાથી
 કાંટો કાઢવો જોઇએ એ ન્યાય પ્રમાણે
 કોડોને કાયદાનું સામાન્ય જ્ઞાન બલે આપે.
 તેમજ જમીન મહેસૂલનો કાયદો, લેન્ડ
 રેવન્યુ પ્રોસીજર, વગેરે કાયદાઓ ખેડૂતોને
 જરૂરી છે તેટલા જરૂર બજાવજો, પણ
 ખેડૂતોને પરાવલંબી કે કાયદાવલંબી
 બનાવવાનું પાપ માથે ન લેતા. તમારું
 મુખ્ય કામ તો ગામડાંઓમાં જઇને
 સમાજસેવા કરવાનું અને જીવાનીઆઓમાં
 સમાજસેવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ
 કામ સાત મહિનાનું નથી, સાત વરસનું
 નથી પણ જીંદગીનું છે. ખેડૂતો પાસેથી
 તમને જીવન મળે છે; તમે તેમને જ્ઞાન
 અને પ્રાણ આપો. આ મહાન યશસ્વક જ્યાં
 સુધી ચાલુ રહે છે ત્યાં સુધી જ સમાજ
 સુરક્ષિત રહી શકે છે. જ્યાં આ ચક્ર ફરતું

હોય છે ત્યાં પાપ અને પરરાજ્ય ડોહીઈં સરખું ન કરી શકે એવો ધર્મનો સનાતન સિદ્ધાન્ત છે, ઇતિહાસનો અનુભવ છે.

સૌ—આપણા આ સંવાદમાં મને ધણી સૂચનાઓ મળી છે, તેની મેં નોંધ રાખી છે. તે ફરી ફરી વાંચીશ એટલે ઠીક દિશા સૂઝશે એમ લાગે છે.

જૌ—એક મહત્વની વાત રહી ગઈ છે, પણ તે 'નવચ્ચવન'માં ધણી અર્થાઈ મળે છે તેથી જ મેં તેનો ઉલ્લેખ ક્યાંયે કર્યો નથી. તે સૂતર કાંતવાના રેંટીયા વિશે છે. રેંટીયો તો સ્વરાજ્યની મૂર્તિ છે, સ્વધર્મનું સુદર્શન છે. તેનો ધર્મ તમે સ્વીકાર્યો હશે જ.

સૌ—હા. રેંટીયાધર્મની દીક્ષા તો લીધી જ છે. છતાં તેને વિશે હજુ કેટલીક વાતો સમજી લેવાનું મન રચાઈ રહે છે. મોઢ વાર વળી પ્રસન્ન શોધીશ. આજે તો જય જય.

જૌ—જય જય.

નવજીવન પ્રકાશન મન્ડિર

આમદાવાદ

	કિંમત	પોસ્ટેજ
હિન્દ સ્વરાજ	૦-૬-૬	૦-૧-૬
પૂર્વદંઝ	૧-૦-૦	૦-૩-૦
રામ અને કૃષ્ણ	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર	૦-૮-૦	૦-૨-૦
ઈશુ ખ્રિસ્ત	૦-૬-૦	૦-૧-૦
સીતાહરણ	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
હિમાલયનો મવાસ	૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
રેશી રંગ	પોસ્ટેજ સાથે	૦-૧૦-૦
સ્વદેશ	૦-૩-૦	૦-૦-૬

